

Насипова А.А.

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СӨЗ ЖАСООНУН
МОРФОЛОГИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ СӨЗДҮН ТИПОЛОГИЯСЫ**

Насипова А.А.

**ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ
СТРУКТУРЕ СЛОВА В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ**

Nasipova A.A.

**THE TYPOLOGY OF WORD-FORMATION IN MORPHOLOGICAL STRUCTURE
OF WORD IN KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES**

УДК 801.55.01:37+(809.434.1:802.0)(046/046)

Бул макалада англис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоонун морфологиялык түзүлүшүндөгү сөздүн типологиясы каралган.

В статье рассматривается типологическое словообразование в морфологической структуре слова в английском и кыргызском языках.

The typology of word-formation in morphological structure of word in Kyrgyz and English languages is considered in this article.

Негизги сөздөр: *морфология, уңгу, мүчө, морфема, бөлүкчө, аффикстер.*

Ключевые слова: *морфология, корень, окончание, морфема, частица, аффиксы.*

Key words: *morphology, root, endings, morpheme, particle, affixes.*

«Морфология» термини гректин «morphē» (форма) «logos» окуу, илим сөздөрүнөн келип чыккан, «грамматикалык форма жөнүндөгү илим» башкача айтканда ал сөздөрдүн маанилүү бөлүктөрүн, алардын өзгөчөлүктөрүн, сөздөрдүн өзгөрүшүн жана жасалыш жолдорун, сөз түркүмдөрү жөнүндөгү илим деген түшүнүктүү билдирет. Сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары жана анын лексикология, грамматика сыяктуу эле бөлүм деп кабыл алып грамматика жазышкан. Кыргыз тилинде Ж. Шүкүров, Б. Орузбаева, С. Кудайбергеновдор атайын илим-изилдөө иштерин жүргүзүшүп, монографияларды жаратышкан. Айрыкча академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилиндеги сөз жасоо проблемаларын өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалыш жолдорун ачып көрсөткөн. Сөз жасоо чынында эле лексикология менен морфология экөөнө тең жакын. Анын лексикологияга жакындыгы тилдеги лексикалык байлыкты иликтейт. Сөздөрдүн кантип жасалып, кайдан келип каларын, лексиканын толукталуу мыйзамдарын ачып көрсөтөт. Ал эми морфологияга жакындыгы сөздөрдүн жасалышында алардын тутумдук түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөткөндүгүндө жатат. Сөздүн морфологиялык жол менен жасалышында, синтаксистик жол менен жасалышында анын тутумдук түзүлүшү иликтенбей калбайт. Сөз негизги бүтүн жасалгаланган жана өз алдынча болгон тилдин бирдиги катары көптөн бери тилчилердин көңүлүн өзүнө буруп

келген. Америкалык лингвист Э.Сепир дагы өзүнүн классификациясын түзүп жатып сөздүн сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу жөндөмдүүлүгү, о.э. сөз жасоочу жолдору сөздүн типологиялык белгилерин түзөт деп белгилеген. Ошентип, сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү болсо деле, морфологияда сөздүн тутуму деген бөлүмү менен ажырагыс биримдикте каралат. Анткени, ар кандай сөздүн жасалышында грамматикалык каражат катары эсептелген курандылар, бири-бири менен биригип бир сөз болгон уңгулар сөздүн тутумундагы мүчөлөр (**морфемалар**) болуп саналат. Англис жана кыргыз тилиндеги сөздөр ар бири өз алдынча мааниге жана кызматка ээ болгон мүчөлөрдөн турат. Сөздүн тутумундагы мына ушул мүчөлөр анын морфологиялык жактан түзүлүшүн шарттайт. Жалпы лингвистикада сөз мүчөлөрүн морфемалар деп аташат. Бул термин лингвистика илимине И.А.Бодуэн де Куртене аркылуу келген.

Морфема сөздүн андан ары тутумдарга (мүчөлөргө) бөлүнбөй турган эң кичинекей морфологиялык бирдиги болуп эсептелет. Морфема негизинен уңгулук жана аффикстик болуп эки типтен турат. Аффикстик морфемалар өз кезегинде сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу болуп экиге бөлүнөт. Сөз жасоочу морфемалар өзүнүн мазмуну жана формасы боюнча ар кандай болушат, ошондой эле түзүлүшү боюнча префикс жана суффикстерден турушат. Сөздө морфеманы кошуу ыкмасы ар түрдүүчө болот. Мисалы англис тилиндеги good+ness (кең пейил, жароокер) сөз жасоочу морфема –ness сын атоочтордун уңгулук морфемасына кошулуп зат атоочтун сапаттык жана абал жалпы маанилерин билдирет. Бул жөндөмдүүлүк мындайча түшүндүрүлөт: ар бир морфема бир гана грамматикалык маанилерди – түр, жөндөмө же болбосо тиешелүүлүктү билдирет. Ал эми кыргыз тилинде мисалы мектеп+ тер + де бул аглютинация ыкмасы аффиксалдык морфемалар механикалык түрдө уңгуга же негизге уланып алардын фонемалык курамын, фузиялык ыкманы өзгөртпөй уланышат, б.а. англис тилинен айырмасы кыргыз тилинде ар бир морфема уңгуга уланган сайын жаңы грамматикалык мааниге ээ болуп турат.

Уңгу - бул англис жана кыргыз тилдеринде сөздүн айрым бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон бөлүгү. М: киши-man; сөз-word; асман-sky ж.б.

Уңгунун мүнөздү белгилери төмөнкүлөр:

1. Өз алдынча туруп лексикалык маанини билгизет: бала-boy; кызыл-red; эрте- early; бар- go
2. Башка сөздөрдү жасоого негиз болот: баш-башчы; бастыр-бастырма; friend-friendship; brother-brotherhood
3. Фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурабайт.

Мүчө болсо жеке, өз алдынча колдонулбаган уңгуга уланган сөздүн кошумча бөлүгү: бала+га, суу+да, мектеп+те, speak+er, kind+ness, teach+ing ж.б. Мүчө сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү болуп, экиге бөлүнөт.

Ал эми мүчөнүн мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр:

1. Өз алдынча, жеке колдонулбайт.
2. Уңгуга гана уланат: балага, малчы, китептер, bookish, freedom.
3. Уңгунун үндүү, үнсүзүнө карай өзгөрөт: малга, көчөгө, speaker, bookish

Жандуу көрүнүш болуп эсептелген тилдин сөздүгүндө өзгөрүүлөр болуп өнүгүү процесси жүрүп турат. Себеби, турмуш бир ордунда, бир калыпта болбойт. Тилдин өзүнүн

ички табиятына ылайык жаңы сөздөр жаралат. Куранды мүчөлөр ишке кирет, эки же андан көп сөздөр бир маанини жаратуу үчүн биригишет. Ошентип, морфологиялык процесс жүрөт.

Демек, тил илиминде сөз жасоо эки мааниде колдонулат:

1) тилдеги атайы каражаттар аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышынын белгилүү өзүнүн мыйзам тартиби, эрежелери, жолдору; жаңы сөздөрдүн пайда болушу тууралуу илим.

2) алардын ар кандай жолдор менен жасалгандыгында. Андай жасалган сөздөр кыргыз тилинде жана англис тилинде бир топ арбын.

Мисалы: «Кыздуу үйдө кыл жатпайт» деген макалдагы ар бир сөз төмөнкүдөй морфемалардан (мүчөлөрдөн) турат: **кыз-дуу** (2 морфема), **teach-er** (2 морфема) **үй-дө** (2 морфема), **кыл** (1 морфема), **brotherhood** (1 морфема) **жат-па-й-т** (4 морфема).

Кээ бир сөздөр морфемаларга ажырабайт, б.а. тутумунда бир эле морфема болот: бул көрүнүш англис тилине да кыргыз тилине да тиешелүү **ой, сан, тоо, жылкы ж.б play, hand, water, ball.**

Англис тили кыргыз тилинен айырмаланып бир морфемдүү сөздөргө бай.

Кээ бир сөздөр болсо, тарыхый өсүп-өнүгүшү, б.а., келип чыгышы изилденип, белгилүү болгондо гана морфемаланат. Мисалы: **сүйлө** деген сөз эки морфемадан турат. Биринчиси-**сөз**, экинчиси-**ла** (салыштыр: өзбекче **сузла**).

Ал эми көпчүлүк сөздөр кыргыз тилинде оңой эле морфемаларга ажырайт. Мисалы: **ук-та, жаа-н-да, китеп-каначы-лар, бас-тыр-ма** ж.б.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн жасалыш ыгындагы айырмачылыктарга карата сөз жасоонун эки жолу болот: сөз жасоонун морфологиялык жолу жана сөз жасоонун синтаксистик жолу.

Сөз жасоонун морфологиялык жолу

Негизги куранды мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу сөздөрдүн жасалыш ыгы сөз жасоонун **морфологиялык жолу** деп аталат. **Мисалы:** саанчы, илимпоз, энелик, түймө, тоют, тончон, ырда-, сана-, байы-, көбөй-, көнүк-, тамчыла-, тарсылда, чыркыра- ж.б. сөздөр тиешелүү куранды мүчөлөрдүн жардамы менен б.а. морфологиялык ык менен жасалды.

Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган туунду сөздөр кыргыз тилинде абдан көп. Морфологиялык жол менен сөз жасай турган курандылар мол.

Сөз жасоонун синтаксистик жолу

Эки же андан көп сөздөрдүн биригиши аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалыш ыгы сөз жасоонун **синтаксистик жолу** деп аталат. **Мисалы:** агайын, кайната, бүгүн, айбалта, кумшекер, ашказан, үй-жай, ата-бала, кыз-кыркын сөздөр эки (үч) сөздүн биригип бир маани бериши аркылуу жасалган, башкача айтканда, сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган. Кыргыз тилинде мындай ык менен жасалган сөздөр өтө көп.

Ал эми англис тилинде сөз жасоо ыкмаларына төмөнкүлөр кирет: конверсия, сөз кошуу, сөз куроо, кыскартуу, аффиксация. Алардын ар бирине кыскача токтоло кетсек.

Конверсия (conversion) деген бул англис тилиндеги кубулуш сөздүн сөз түркөмдөрүн өзгөртүүчү жөндөмдүүлүккө ээ.

Норе (*үмүт*) – (to) hope (*үмүттөнүү*) зат атоочтон to нун жардамы менен этишке өзгөрдү, close(*жабуу*)– close (*жакын*) этиштен аныктоочко өзгөрдү. Англис тилинде мындай ык менен жасалган сөздөргө өтө бай.

Сөз куроо (composition) – бул сөз жасоочу ыкма эки же андан көп сөздөн куралып бир сөз пайда болот алар өз алдынча бир сөз катары же дефис аркылуу жазылат.

Grand + mother = grandmother (*чоң ана*), father + in + law = father-in-law (*кайнама*), watch (байкоо жургузуу)+man (адам) –watchman (кароолчу).

Сөз кошуу (blending) бул эки же көп сөздүн фрагменти бир жаңы тилдин бирдигин түзчү процессин айтабыз.

Documentary (документалдуу)+drama (драма)=docudrama (көркөм-документалдуу тасма)

Кыскартуу (shortening) –деп маанисин жоготпой ылайыктуу колдонуу үчүн тилдин сөздүк фондун байытуу үчүн эмес узун же эки кыска сөздү кыскартуусун айтабыз .

Telephone → phone (*телефон*)

Аффиксация (affixation)—бул сөз жасоонун эң маанилүү ыкмаларынын бири бул сөздүн унгусуна суффикс, префикс же мүчө кошуу жолу менен жаңы сөздүн пайда болуусун айтабыз.

Зат атооч+-ian, -an мүчөлөрү кесипке таандык мүчөлөр music (*музыка*) – musician (*музыкант*)

Зат атооч + -ship мүчөсү адамдардын мамилесин билдире алат

friend (*дос*) – friendship (*достук*)

ге+этиш draw (*чийүү*) – redraw (*кайра чийүү*)

Сөз түзүлүшүнүн типологиясын изилдөө менен мындай тыянакка келсек болот. Сөздүн түзүлүшү түздөн-түз сөз жасоо ситемасы менен байланыштуу. Кыргыз тили аглютинативдүү типке киргендиктен англис тилинен айырмаланып өзүнүн тыбыштык курамы боюнча унгулук морфемасы негизге барабар болот. Анткени ал эч өзгөрүүсүз аффикстик морфемаларды кабыл алат. Ал эми окшоштугу англис тилинде кыргыз тилиндегидей татаал сөздөр, кыскартылган сөздөрдүн сөз жасоо ыкмалары бирдей.

Адабияттар тизмеги:

1. Карашук П.М. Словообразование английского языка-М.: “Высшая школа”,1977.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков: учебное пособие для студентов пед. Ин-тов иностр.яз./ В.Д. Аракин.- М.: Физматлит, 2изд. 2000. -205-209 б.
3. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков: Учеб. пос. для пед.ин-тов – М.: Высшая школа,1983. -268 б.
4. Земская Е.С. Проблемы словообразования на современном этапе – М.: 1992.
5. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. -Фрунзе,1958. -202
6. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр – Фрунзе,1955. - б.
7. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (Морфология) – Фрунзе,1957.
8. Баскаков Н.А. Морфологическая типология и проблема классификации языков.- Наука,1965. -121б.

Рецензент: ф. и. к., доцент Акжолова З.П.